

Л.У. Кулік (Гомель)

ДА ПЫТАННЯ АБ ДАСЛЕДАВАННІ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ НА МЯЖЫ СТАГОДДЗЯЎ

Пачынаючы з апошняга дзесяцігоддзя XX стагоддзя і па сённяшні час у айчыннай і замежнай лінгвістыцы назіраецца тэндэнцыя да вывучэння пэўнай мовы ў яе культурным аспекце. Асаблівая ўвага пры гэтым адводзіцца выяўленню і аналізу нацыянальна-культурных канатацый фразеалагізмаў.

У сувязі з тым, што ўвасабленне свету ў мове залежыць ад таго, якім чынам яго прымае чалавечы розум, сёння даследаванне нацыянальна-культурных асаблівасцей фразеалогіі пэўнай мовы выходзіць далёка за межы лінгвістыкі і звязана з “вывучэннем свету вобразаў, якія адлюстроўваюцца ў плане зместу фразеалагічных адзінак, і іх суадносін з тыповымі сітуацыямі для этнасу” [7, с. 11–12]. Вырашаючы пытанні нацыянальна-культурнай спецыфікі фразеалагічных адзінак (далей – ФА), сучасныя даследчыкі фразеалогіі выяўляюць універсальнасць і ўнікальнасць іх семантыкі і вобраза-сімвалічнага зместу, асвятляюць і імкнучца вытлумачыць “экстралінгвістычную інфармацыю як сэнсаўтваральны кампанент ФА” [7, с. 28]. Навукоўцы каменціруюць культурна-маркіраваныя фразеалагічныя кампаненты ў межах тэматычнага поля па іх адпаведнасці на лексічным і граматычным узроўнях плана выражэння, а таксама па адпаведнасці ФА розных моў у тыпе метафарычнага пераносу, па адпаведнасці кампанентаў, якія ўдзельнічаюць у структурызацыі вобразна-матываванай унутранай формы ФА. Змешчаная ва ўнутранай форме ФА культурная інфармацыя з’яўляецца аб’ектам даследавання такой галіны навукі, як лінгвакультуралогія. Гэта навуковая дысцыпліна “даследуе ўвасабленныя ў жывой нацыянальнай мове матэрыяльную культуру і менталітэт, што выяўляюцца ў моўных працэсах у іх дзейснай пераемнасці з мовай і культурай этнасу” [13, с. 216].

Асноўнымі адзінкамі лінгвакультуралогіі з’яўляюцца слоўныя вобразы і сімвалы, эталоны і стэрэатыпы.

Вобразы і сімвалы “з’яўляюцца неабходнымі для моўнага мадэліравання таго ці іншага феномена нацыянальнай культуры, для фарміравання моўнай карціны свету ў выглядзе вобразных уяўленняў” [1, с. 281]. На больш высокі семіятычны статус сімвала ў параўнанні з вобразам указвае Н.Д. Аруцюнава, акрэсліваючы, што “культурная значнасць фразеалагізма павялічваецца ў тых выпадках, калі ў яго структуры прысутнічае сімвалічны складнік (тыпу *крест* у ідыёме *несці свой крест*)... Гэта звязана з тым, што сімвал часцей інтэрпрэтуецца ў сімвалах культуры” [3, с. 157–158]. І наадварот, менавіта “словы-сімвалы ці словы і словазлучэнні, якія атрымалі сімвалічнае прачытанне, з’яўляюцца адной з крыніц культурна-нацыянальнай інтэрпрэтацыі фразеалагізмаў” [13, с. 243]. Напрыклад, у беларускай мове вылучаюцца ФА з кампанентам *нага* ў спалучэнні з ад’ектыўным кампанентам *левы*: дурны як *бот*

<з левай нагі> ‘вельмі, надзвычай (дурны)’; *не* <левай> *нагой смаркацца* ‘разбірацца ў чым-небудзь не горш за іншых, быць не пазбаўленым здольнасцей, ведаў і пад.’; *устаць з левай нагі* ‘быць у дрэнным настроі, у раздражнёным стане’. Вобразы дадзеных ФА заснаваны на “архетыпічным проціпастаўленні “правы – левы”, якое, у сваю чаргу, звязана з сімвалічнымі апазіцыямі “праўда – няпраўда (крыўда)”, “дабро – зло” [5, с. 139]. У адпаведнасці з рэлігійнымі пісаньнямі, менавіта левы бок з’яўляецца няўдачлівым, паколькі “кожны чалавек за правым плячом мае добрага духа-заступніка, а за левым – злога духа-спакусніка” [4, с. 406].

Пытанні, звязаныя з паняццем “стэрэатып” асвятляюцца ў шматлікіх сучасных лінгвістычных даследаваннях, вынікам чаго з’яўляецца існаванне розных яго тлумачэнняў. Так, напрыклад, А.П. Леўчанка пад стэрэатыпам разумее рэпрэзентацыю прататыпа няпоўным, частковым вобразам з’явы, які абмяжоўваецца канатацыямі і не мае дэфінітыўнага сэнсу, са структурай, закрытай для новай інфармацыі [10, с. 341]. В.У. Красных разглядае стэрэатып як некаторую структуру “ментальна-лінгвальнага комплексу, якая фарміруецца інварыянтнай сукупнасцю валентных сувязей, якія прыпісваюць дадзенай адзінцы і якія рэпрэзентуюць вобраз-уяўленне феномена, які стаіць за дадзенай адзінкай, у яго [вобраза-ўяўлення] нацыянальна-культурнай маркіраванасці пры пэўнай прадказальнасці напраўленых сувязей (вектараў асацыяцый)” [9, с. 232]. З улікам таго, што фразеалагізмы “самі набываюць ролю культурных стэрэатыпаў” [13, с. 232], пад стэрэатыпам намі разумеюцца замацаваныя ў свядомасці асобы альбо цэлага калектыву пэўныя вобразы і паняцці, якія валодаюць трывала замацаванай за імі семантыкай, матэрыялізуюцца ў маўленні праз словы, спалучэнні слоў альбо фразеалагічныя адзінкі і ствараюць культурна-моўны вобраз. Менавіта сукупнасць кагнітыўных стэрэатыпаў нацыі вызначае нацыянальны спосаб успрымання і разумення рэчаіснасці, альбо нацыянальны менталітэт, пэўнага народа. Напрыклад, беларуская ФА *пуза / жылот на нос лезе* ‘хто-н. у стане цяжарнасці. Звычайна пра жанчыну, якая не знаходзіцца ў шлюбe’ адлюстроўвае складзенае ў свядомасці беларусаў мінулых стагоддзяў стэрэатыпнае адмоўнае стаўленне да незамужняй цяжарнай жанчыны, што ўзмацняецца яшчэ і ўжываннем размоўнай лексемы *пуза*, якая амаль заўсёды нясе адмоўную канатацыю.

Неабходна адрозніваць ад стэрэатыпа эталон, статус якога аб’ект, паняцце альбо рэалія набываюць у выпадку праяўлення імі пэўнай універсальнай якасці ў найвышэйшай ступені, і таму існаванне эталона немагчыма без супастаўлення альбо параўнання. Пад эталонам, услед за В.М. Тэліяй, разумеем “характаралагічную вобразную падмену якасцей чалавека альбо прадмета якой-небудзь рэаліяй – персонай, натуральным аб’ектам, рэччу, якія становяцца знакам дамінуючага ў іх з пункта погляду штодзённа-культурнага вопыту, якасці” [13, с. 242]. Так, у беларускіх ФА *плячысты на жылот / на пуза* ‘таўстапузы’, *хоць жылот / пуза расперажы* ‘ўволю, колькі хочаш (есці, з’есці)’ кампаненты *жылот*

і *пуза* ўспрымаюцца як своеасаблівыя эталоны сытасці, матэрыяльнай забяспечанасці, дастатку.

ФА ўспрымаюцца як своеасаблівыя стэрэатыпы, што звязана са знаходжаннем у аснове іх унутранай формы пэўнай протасітуацыі. У сувязі з гэтым даследаванне ФА з улікам іх лінгвакультуралагічных асаблівасцей немагчыма без звароту да квазісімвалаў, якія рэпрэзентуюцца кампанентамі ФА, а квазісімволіка мае месца ў выпадках, калі “не рэалія, а імя рэаліі набывае сімвалічнае прачытанне” [13, с. 243]. У адрозненне ад сімвалаў-рэалій і моўных сімвалаў (кампанентаў ФА), “якія выяўляюць устойлівае сімвалічнае прачытанне і за межамі фразеалагізмаў”, квазісімваламі з’яўляюцца кампаненты ФА, якія становяцца толькі “ўвасабленнем якой-небудзь культурнай ідэі” [8, с. 29]. Іншымі словамі, квазісімвалы – гэта “імёны якіх-небудзь рэалій, якія не дасягнулі статусу сімвала ў культуры, але ў вобразе фразеалагізма былі ўцягнуты ў сімвалізацыю ці на аснове стэрэатыпных уяўленняў, ці з дапамогай іншага кампанента” [8, с. 30]. Узнікаюць квазісімвалы ў свядомасці гаворачага пры актуалізацыі ФА скрозь прызму вобраза, які выяўляецца ў даслоўным успрыманні ФА. Так, у беларускай мове фіксуецца ФА з кампанентам *горла*, які выяўляе квазісімволіку: ‘орган-інструмент утварэння гукаў’: *затыкаць горла*; ‘полы прадмет, сасуд’: *валіцца цераз горла; з горла лезе; з горла прэ; па <самае> горла; сыты (-ая, -ыя) па горла*, дзе замацавана ўяўленне аб горле як аб верхняй мяжы чалавечага цела, максімальна напоўненага; ‘месца канцэнтрацыі сілы, жыцця’: *грызці горла; прыставаць з нажом да горла; наступаць на горла*.

Нацыянальна-культурная ўнікальнасць фразеалогіі можа выяўляцца не толькі праз замацаваны ў ёй комплекс уяўленняў носьбітаў мовы аб пэўным эталоне ці стэрэатыпе нацыянальнай культуры, але і непасрэдна праз кампаненты ФА. Пры такім падыходзе кампанент ФА з’яўляецца культурна-маркіраваным і патрабуе звароту да ўнутранай формы ўсяго фразеалагізма, а ў сувязі з гэтым да яго вобразна-асацыятыўнай асновы. У сваю чаргу ўнутраная форма, хоць і з’яўляецца складнікам ФА, аднак не заўсёды дазваляе зрабіць бяспрэчныя вывады аб асаблівасцях развіцця пэўнага калектыву і патрабуе комплекснага даследавання цэлага пласта ФА.

Замацаваная ў ФА кожнай мовы культурная інфармацыя, якая выклікае вялікую цікавасць даследчыкаў, рэалізуецца праз сістэму кодаў. Культурны код – гэта “сістэма знакавых цел матэрыяльнага і духоўнага свету, якія з’яўляюцца носьбітамі культурных сэнсаў” [6, с. 9]. Выкарыстоўваючы розныя матэрыяльныя і фармальныя сродкі, культурныя коды “кадзіруюць адзін і той жа змест, які зводзіцца ў цэлым да карціны свету, да светапогляду дадзенага соцыуму” [2, с. 8].

Культурныя коды, з аднаго боку, суадносяцца са старажытнымі архетыпічнымі ўяўленнямі чалавека і таму з’яўляюцца ўніверсальнымі для розных культур. На думку М.У. Піменавай: “Кодам культуры ў асноўнай іх частцы ўласцівы ізамарфізм, г. зн. у кожнай культуры існуе ўвесь пералічаны спектр кодаў [раслінны, зааморфны, перцэптыўны, саматычны, антрапаморфны,

харчовы і інш.]” [12, с. 178–179]. З другога боку, успрыманне і разуменне свету асобным чалавекам як прадстаўніком пэўнай нацыі абумоўлівае спецыфічнасць кодаў культуры. На існаванне такой унікальнасці кодаў уплываюць асаблівасці звычаяў і традыцый, побыту, паводзін, грамадскага, эканамічнага, палітычнага жыцця народа, а найперш – непаўторны індывідуальны ўнутраны свет асобы. Выяўленне характэрных пэўнай моўнай агульнасці элементаў культурных кодаў дазваляе “паказаць на асаблівасці культуры, якая адлюстроўваецца ў мысленні народа” [12, с. 179].

Такім чынам, на сучасным этапе развіцця айчыннага мовазнаўства актуальным з’яўляецца вывучэнне фразеалагізмаў у лінгвакультуралагічным аспекце. У выніку такога даследавання ФА разглядаюцца не проста як адзінкі мовы, але і як адзінкі, якія выяўляюць сувязь мовы і культуры. Як знакі культуры ФА можна зразумець толькі з улікам звароту да эталонаў, стэрэатыпаў, квазісімвалаў і пад., якія закадзіраваны ў іх унутранай форме.

1. Алефиренко, Н.Ф. Современавные проблемы науки о языке : учеб. пособие / Н.Ф. Алефиренко. – М. : Флинта : Наука, 2005. – 416 с.
2. Арнольд, И.В. Стилистика современного английского языка : учеб. для вузов / И.В. Арнольд. – 8-е изд. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 383 с.
3. Арутюнова, Н.Д. От образа к знаку / Н.Д. Арутюнова // Мышление. Когнитивные науки. Искусственный интеллект. – М., 1988. – С. 147–162.
4. Бирих, А.К. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник / А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова. – СПб. : Фолио-Пресс, 2001. – 704 с.
5. Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / редкол.: В.Н. Телия (отв. ред.) [и др.]. – 2-е изд. стер. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. – 784 с.
6. Гудков, Д.Б. Телесный код русской культуры : материалы к словарю / Д.Б. Гудков, М.Л. Ковшова. – М. : Гносиз, 2007. – 288 с.
7. Ковшова, М.Л. Культурно-национальная специфика фразеологических единиц (когнитивные аспекты) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / М.Л. Ковшова ; Рос. акад. наук, Ин-т языкозн. – М., 1996. – 244 с.
8. Ковшова, М.Л. О символах и квазисимволах в семантике фразеологизмов / М.Л. Ковшова // Вестник Воронеж. гос. ун-та. Сер. лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2009. – № 1. – С. 27–31.
9. Красных, В.В. “Свой” среди “чужих”: миф или реальность? / В.В. Красных. – М. : ИТДГК “Гнозис”, 2003. – 375 с.
10. Левченко, О.П. Атрибут, прототип, стереотип у фразеологічнай карціні свету / О.П. Левченко // Мовні та концептуальні карціні свету : зб. наук. праць. – Вип. 10. – Київ, 2004. – С. 338–346.
11. Малоха, М. Фразеологизмы с концептом ‘дерево’ в зеркале народной культуры (на материале восточнославянских и польского языков) / М. Малоха. – Минск : Тэхналогія, 1998. – 141 с.
12. Пименова, М.В. Принципы категоризации и концептуализации мира / М.В. Пименова // *Studia Linguistica Cognitiva* / Рос. АН, Ин-т языкозн. ; Рос. ассоц. лингвистов-когнитологов ; редкол. : В.А. Виноградов [и др.]. – Вып. 1. – Язык и познание : методолог. проблемы и перспективы. – М., 2006. – с. 172–186.
13. Телия, В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М. : Шк. “Яз. рус. культуры”, 1996. – 288 с.